

ПРОБЛЕМИ МОРАЛІ У ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Дослідженням історії філософії України займалось не одне покоління науковців. Особливо актуальними є подібні студії в наш час, коли оновлені наукові орієнтири відкрили значний незвіданий пласт минулого історико-філософського життя - професійну філософію. Кропітка праця дослідників впродовж останніх років повернула із забуття славетні імена С. С. Гогоцького, М. Я. Грота, О. О. Козлова, П. І. Ліницького, О. М. Новицького, М. О. Олесницького, Н. А. Фаворова, Г. І. Челпанова, аналіз творчості котрих дає змогу реставрувати рівень функціонування професійного філософського знання в Україні другої половини ХІХ - початку ХХ століття.

У межах цієї статті ми маємо намір торкнутися джерельної та історіографічної бази ще не достатньо вивчених проблем філософського життя України означеного періоду, а саме: проблем моралі - трактування її сутності, джерел та структури, бачення системи її цінностей та ролі у системі суспільної свідомості.

Найвагомішим джерелом висвітлення проблем моралі є праці академічних філософів, професійна діяльність котрих була зосереджена в навчальних закладах, насамперед в Київській духовній академії, університеті св. Володимира в Києві, Харківському та Новоросійському університетах, історико-філологічному інституті в Ніжині. Якимось мірою осередками професійного філософського знання можна вважати Вищі жіночі курси, ліцеї, гімназії, духовні семінарії, навчальна програма котрих включала філософію та моральне богослов'я.

Найдавнішими науковими традиціями серед навчальних закладів не тільки України, а й усїєї Російської імперії відзначалась Київська духовна академія (КДА), котра репрезентувала духовно-академічне філософствування як "складне і розгалужене культурно-історичне утворення, що розвивалось в рамках православної конфесії".¹

КДА пропонувала своїм слухачам курси з історії філософії, метафізики, логіки, морального богослов'я, котре входило до системи богословських наук. Доречно сказати, що ще в перші роки її створення особлива увага приділялась "моральній частині богослов'я",² а лекції, читані архімандритом Іннокентієм (1833-1835 рр.), "поклали початок новому напрямку для з'ясування моральнісних питань у нас в Росії, - зазначив О. Бронзов, - і взагалі повинні були дати поштовх плідному подальшому розвитку даної науки в нашій вітчизні..."³

Серед викладачів морального богослов'я, друковані лекційні курси і наукові праці яких привертають нашу увагу, особливе місце посідає Маркелін Олексійович Олесницький (1848-1905), котрий очолював кафедру морального

богослов'я у 1873-1895 роках. Його попередники - архімандрит Леонтій (Леонтій Лебединський читав моральне богослов'я в академії в 1852-1857 роках) та Микола Лазаревич Зайцев (1836-1872), що займав кафедру з 1869 по 1873 р., не полишили значного наукового спадку. Лекційний курс Л. Лебедева, видрукуваний у "Богословському віснику" 1892 р. під назвою "Із лекцій з морального богослов'я", відомий спеціаліст з цієї проблеми О. Бронзов оцінив так: "що стосується значення даних лекцій в історії, яку ми розглядаємо, то його констатувати немає можливості і підстав".⁴ Серед робіт М. Л. Зайцева значаться "Реалізм в царині наук про дух і особливо в моралі" (К., 1870) та "Про соціальну етику, засновану на моральній статистиці і про значення останньої для морального богослов'я" (К., 1871). Але вони не є авторськими, це лише витримки із праць західноєвропейських богословів-моралістів.

Найяскравішою постаттю серед спеціалістів з морального богослов'я КДА був, безперечно, М. О. Олесницький. Все творче життя науковця було присвячене дослідженню проблем моралі, результатом якого постали фундаментальні роботи з історії моралі різних народів світу, теоретичні обґрунтування сутності та джерел моралі, її структурних елементів та функцій у суспільстві. Немало уваги вчений приділяв розробці проблем етики як науки - визначенню її наукового статусу та предмета дослідження. Значними його роботами є "Історія моралі і моральних вчень" (К., 1882), "Моральний прогрес. Актова промова" (К., 1892), "Моральне богослов'я, або християнське вчення про моральність" (К., 1892), "Моральне призначення людини" (К., 1891), "Моральне богослов'я" (Спб., 1907).

Серед викладачів філософії Київської духовної академії, що цікавились певними проблемами моралі, був Петро Іванович Ліницький (1839-1909). Він залишив ґрунтовні роботи з проблем свободи волі - "Свобода і необхідність" (К., 1881), "Про свободу волі" (К., 1905) та працю загального характеру "Християнська мораль" (К., 1905).

В університеті св. Володимира впродовж другої половини ХІХ ст. плідно працювали філософи С. С. Гогоцький, О. О. Козлов, М. Г. Челпанов та богослов Н. А. Фаворов, серед теоретичних міркувань котрих знаходимо чимало етичних проблем.

З-поміж значної кількості праць С. С. Гогоцького (1813-1889) - доктора філософії і древньої філології, ординарного професора по кафедрі філософії університету св. Володимира - найбільший інтерес для нас становить "Філософський лексикон". Цю фундаментальну працю у 4-х томах (5-ти книгах), що видавалась в Києві з 1857 по 1871 рр., можна з повним правом вважати першим філософським довідковим виданням в дореволюційній Росії. (Невдалою спробою створити довідкове видання з філософії був перший том "Лексикону філософських предметів" А. І. Галича 1845 р.).

Поява "Філософського лексикону" викликала неоднозначні оцінки в наукових колах, серед творчої інтелігенції. З одного боку - схвальні відгуки В. М. Карпова (професора Санкт-Петербурзької духовної академії), замітки в "Санкт-Петербурзьких відомостях", що вважали "Філософський лексикон" "значним надбанням для будь-якої літератури, а в нашій, надто бідній на довідкові видання, вона є ґрунтовним надбанням".⁵ А з іншого, боку - повне знецінення титанічної праці філософа бачимо в статтях Д. Писарева і М. Антоновича, які називали "Філософський лексикон" "мертвою доктриною", "самим крайнім містицизмом", що "не містить в собі нічого філософського".⁶

Немає підстав беззастережно приймати чи спростувати твердження, що “в ньому немає нічого такого, про що не говорилось би здавна в сотнях російських книжок”⁷ і “не “містить в собі нічого оригінального і самоцінного””.⁸ Цінність цієї праці полягає насамперед в її системності. С. Гогоцький творчо осмислив наявний науковий матеріал, і тому ми можемо розглядати цю фундаментальну працю як вияв власної наукової позиції її автора та важливе джерело для історико-філософських досліджень.

“Філософський лексикон” містить значну кількість статей, що стосуються проблем моралі та науки, що її вивчає. Це насамперед “Практична філософія”, “Мораль”, “Благо”, “Добро”, “Зло”, “Обов’язок”, “Гідність”, “Ідеал”. У статтях “Воля”, “Свобода”, “Свобода волі”, “Бурідан” С. Гогоцький розмірковує з приводу однієї з найскладніших проблем філософії - свободи волі людини. Його ставлення до різних теорій моралі відобразилось у статтях “Утилітаризм”, “Евдемонізм”, “Гедонізм”. Не поминув С. Гогоцький актуальної на той час теми - теми прогресу, котра розглядалась ним під кутом зору морального поступу людства. Свою точку зору з цього приводу автор висловив у статті “Два слова відносно прогресу” (К., 1860).

Чималий внесок у розвиток філософської думки України останньої чверті XIX ст. зробив один “з найвидатніших представників філософії в Росії”⁹ Олексій Олександрович Козлов (1831-1901). У його творчому доробку ми не знайдемо розлогих побудов з проблем теорії моралі. Але думки філософа щодо статусу етики як науки, критичний розгляд емпіричних теорій моралі, обґрунтування категорій обов’язку, принципів справедливості і любові, викладені в роботах “Філософія дійсності, виклад системи Дюрінга” (К., 1878), “Релігія гр. Л. М. Толстого” (1888), “Листи про книгу гр. Л. М. Толстого “О жизни” (1891), викликають значний науковий інтерес у контексті історико-філософських досліджень.

Не обійшов увагою етичні проблеми і Георгій Іванович Челпанов (1862-1936). Працюючи в університеті св. Володимира на кафедрі філософії (1892-1907), він читав спеціальний курс публічних лекцій з “Історії основних питань етики” (К., 1897). Розмірковуючи над цінностями життя, категорично заперечував песимістичні критерії в його оцінках (“Про цінність життя (Критика песимізму)”, (1896). Результатом зацікавленості проблемою свободи волі стала його стаття “Про свободу волі” (1897).

Осібні своїх світських колег по університету, викладачів філософських дисциплін стоїть богослов Назарій Антонович Фаворов (1820-1897). Професор, доктор богослов’я майже 37 років викладав моральне богослов’я і був настоятелем церкви в університеті св. Володимира. Своє бачення проблем християнської моралі виклав у роботах “Про християнську мораль” (К., 1879) та “Нариси морального православно-християнського вчення” (К., 1894), котрі неодноразово перевидавались і тривалий час, за свідченням О. Бронзова, вважались офіційним підручником з морального богослов’я в Російській імперії.¹⁰

Серед викладачів філософських наук в Новоросійському університеті на пильну увагу заслуговують Микола Якович Грот (1852-1899) та Микола Миколайович Ланге (1858-1921).

Етичні проблеми завжди хвилювали М. Я. Грота. Особливе місце в його філософському надбанні займає проблема свободи волі. Їй присвячені статті “До питання про свободу волі” (Одеса, 1884), “Про свободу волі. Лист до

редактора проф. М. Я. Грота з передмовою і запереченнями Л. Є. Оболенського” (1884), а також праця “Критика поняття свободи волі в зв’язку з поняттям причинності” (М., 1889). Ця праця була написана в московський період його творчого життя. Але ми вважаємо, що маємо право залучити її до джерельної бази досліджуваної нами проблеми, оскільки вона є логічним завершенням розвитку тих ідей, котрі були закладені в попередніх статтях, написаних у час перебування М. Грота на посаді професора Новоросійського університету (1883-1886). Окрім ґрунтовної розробки проблеми свободи волі, М. Я. Грот залишив міркування з приводу моральних принципів - еґоїзму та альтруїзму (“Еґоїзм і альтруїзм”, 1884), обґрунтував своє бачення поняття прогресу (“Прогрес і наука”, Одеса, 1883), “Досвід нового визначення поняття прогресу”, Одеса, 1884), а також висловив ставлення до ціннісних характеристик світосприйняття з позицій песимізму і оптимізму (“Про наукове значення песимізму і оптимізму як світоглядів”, Одеса, 1884).

Джерелом характеристики філософських поглядів М. М. Ланге є насамперед його магістерська дисертація “Історія моральних ідей XIX століття” (Спб., 1888).

У творчому доробку представників кафедри філософії Харківського університету проблеми етики посідають незначне місце. Ми можемо назвати лише статтю Ф. А. Зеленогорського (1839-?) (очолював кафедру з 1874) “Арістип - засновник гедонізму”, видрукувану в богословсько-філософському часописі “Вера и разум” 1891 року, та статтю його учня і наступника по кафедрі Павла Емілійовича Лейкфельда (1859-?) “Кілька слів про утилітаризм” (1889). Найзначимішою роботою з морального богослов’я є об’ємна праця професора Тимофія Івановича Буткевича “Зло: його суть і походження” (Харків, 1897). Ця робота, по суті, була єдиним дослідженням категорії зла в моральному богослов’ї того часу.

Заслугує на увагу і творча діяльність Стефана Васильовича Говорова (1862-?), викладача Кам’янецького духовного училища. Результатом його наукових досліджень стали наступні роботи: “Моральна філософія стоїків у відношенні до християнства” (Харків, 1887), “Еволюційна теорія стосовно науки про моральність” (Харків, 1889), “Основи моралі Вундта” (Харків, 1891).

Ознайомившись зі станом джерельної бази, вважаємо за необхідне звернутися до характеристики робіт наших попередників, що розробляли тенденції дослідження обраної проблеми. Такий підхід дає можливість критично засвоїти все те цінне, що було ними здобуте, а, за словами Ю. Кушакова, ніщо не може бути “...більш продуктивним... ніж надійний огляд вже досягнутого, від якого варто було б відштовхнутися і яке належало б добувати”.¹¹ На жаль, така думка не здобула панівного становища в історико-філософській науці і наслідком недооцінювання її значимості є те, що “історія філософії погано знає свою історію”.¹²

Варто зазначити, що історіографія етичної думки України є досить мало розробленою галуззю історико-філософського знання. Аналізуючи аналогічний стан історіографії російської філософії, відомі її дослідники Б. В. Ємельянов і К. М. Любутін відзначають, що якщо “російська філософія не знайшла ще всебічного і адекватного історико-філософського відображення, то її історіографія, незважаючи на наявність окремих монографій, розділів книг і статей, тим більше знаходиться на початкових етапах розвитку”.¹³ Ці слова повною мірою можна віднести і до історії етичної думки України, оскільки вона

теж є малодослідженою, і тому, що філософський процес в Україні в означений період ми вважаємо за необхідне розглядати у взаємозв'язку з російським, що пов'язаний з ним як територіальними, суспільними чинниками єдиної держави, так і значною мірою поєднаний з ним одним духовно-культурним простором.

Перші роботи з історіографії філософії в Росії з'явилися у 80-х роках XIX ст. Безумовно, розраховувати на появу в той час спеціального історіографічного аналізу проблем етики було просто неможливо. Згадки про ці питання знаходимо в загальних роботах з історії філософії.

На стан етичної думки в зазначений період звертає увагу історик філософії Я. М. Колубовський (до речі, народився він у Глухові і навчався в колегії Павла Галагана). В його "Матеріалах для історії філософії Росії (1855-1888)" і "Філософії у росіян" був зібраний майже весь наявний на той час бібліографічний матеріал з етичних питань. На жаль, подавши перелік праць, автор не зробив їх аналітичного огляду.

Вагомий внесок у дослідження етичної проблематики вніс Е. Л. Радлов. Його можна вважати першим історіографом етики як науки в Росії. Особливий інтерес становить його довідково-бібліографічна стаття з проблем етики.¹⁴ Хронологічно в ній охоплено два століття, що дає змогу скласти уяву про еволюцію етичних поглядів та динаміку їх розвитку в другій половині XIX ст. Хоча свою роботу автор і вважав бібліографічною, однак вона містить досить глибокий аналіз процесів, що відбувалися в етиці того часу. По суті, це єдина робота початку XX ст., що відзначається значною інформативністю та аналізом проблем, що нас цікавлять.

Щодо персонального складу об'єктів історіографічного аналізу, то він не вельми широкий. Окремі статті, присвячені етичним ідеям в творчості професійних філософів тогочасної України, присвячені С. С. Гогоцькому, М. Я. Гроту, О. О. Козлову, М. О. Олесницькому, Н. А. Фаворову.

Розгляду етичних ідей С. Гогоцького відведено розділ дисертаційного дослідження випускника Київської духовної академії О. Медведєва "Вихованець Київської духовної академії С. С. Гогоцький як філософ і професор філософії" (К., 1917).

За оцінками своїх сучасників, М. Грот посідав одне із провідних місць серед філософів Росії. Тому його творчість цікавила багатьох дослідників. "Грот був... багатодум - і до того ж в подвійному розумінні: по-перше, він з більшою широтою і багатогранністю розвивав кожную точку зору, на котрій зупинявся, намагаючись зблизити і по можливості примирити її з іншими; а по-друге, він до кінця не міг зупинитися на одній точці зору, послідовно переходячи до інших, більш глибоких і змістовних", - писав значний російський філософ В. Соловйов.¹⁵

Ю. І. Айхенвальд, аналізуючи погляди М. Грота, зазначає, що "попри всі коливання його абстрагованої думки, попри весь динамізм його філософії, завжди залишався незмінним і зрозумілим один головний тон, один переважаючий і пекельний мотив - вирішення моральної проблеми".¹⁶ Автор цієї публікації в схематичному плані, наскільки це дозволяє обсяг статті, розглядав еволюцію поглядів М. Грота щодо етики як науки, сутності та джерел моралі.

Варто також відзначити публікацію церковного історика О. Нікольського "М. Я. Грот і його філософські праці", опубліковану в журналі "Вера и разум"

за 1913 р. Це одна із перших вагомих наукових праць, у якій досліджується творчий спадок філософа як цілісність. О. Нікольський значну увагу приділив етичним поглядам М. Грота, які, на його думку, вінчали науковий доробок вченого.

Етичні погляди О. О. Козлова розглянув С. О. Аскольдов у монографії “Олексій Олександрович Козлов” (М., 1912), де зазначив, що “ні в чому так виразно не визначились погляди Козлова в епоху його філософських пошуків, як в питаннях моралі...”¹⁷

Дослідженню морального богослов'я присвячена ґрунтовна праця О. Бронзова “Моральне богослов'я в Росії впродовж XIX ст.” (Спб., 1901). Тут подана характеристика творчого спадку філософів-богословів М. О. Олесницького та Н. А. Фаворова. Етичні ідеї останнього стали предметом аналізу І. Королькова в статті “Протоіерей о. Назарій Антонович Фаворов, заслужений професор Університету св. Володимира” (К., 1897), а професора Олесницького - у статті-некролозі П. П. Кудрявцева, видрукуваній у “Трудах Киевской духовной академии” 1905 р.

На основі проведеного аналізу можна констатувати той факт, що в цілому в період, який ми досліджуємо, було нагромаджено первинний історіографічний матеріал.

Після 1917 року процес дослідження історії вітчизняної етичної думки розвивався двома напрямками - в Радянському Союзі і за його межами. Кожен з цих напрямків знаходив різні якісні характеристики досліджуваного об'єкта.

Як в перші роки радянської влади, так і в подальші роки зосередження інтересів науковців на марксистських традиціях виключало з об'єктивного аналізу спадщину професійних філософів, представників університетської освіти та духовної академії, а орієнтація на проблеми гносеології, логіки, онтології, природничих наук робила малозначимими історичні дослідження у галузі етики. Як наслідок цього, ми можемо назвати три колективні монографії, в яких бодай побіжно розглядається досліджувана проблематика. Це “Нарис історії етики” (М., 1969), “Нарис історії російської етичної думки” (М., 1976), “Нарис етичної думки в Росії кінця XIX - початку XX ст.” (М., 1985).

У цілому історіографія радянського періоду характеризується тим, що в історії етичних ідей розглядалися тільки марксистські концепції у боротьбі з ідеалізмом. У результаті аналіз етичних проблем обмежувався пошуком їх в творчості поетів, письменників, громадських діячів, а системний огляд етичних поглядів філософів-ідеалістів повністю був відсутній.

Не можна обійти увагою праць науковців української діаспори. Одним з видатних представників науковців цього кола є Д. І. Чижевський. Особливий інтерес у його творчому доробку з філософських проблем викликає праця “Філософія на Україні. Спроба історіографії” (Прага, 1926). Вона цінна тим, що є першою роботою, присвяченою саме історіографії української філософії, де автор не обмежується тільки загальним оглядом та оцінкою певних робіт і наукової спадщини українських філософів, а й ставить низку методологічних проблем. Значний пласт цієї роботи присвячено моральній проблематиці в філософії України.

До поеміграційного покоління дослідників належить Тарас Закидальський. Його наукові інтереси (відносно філософії України) зосереджені як на загальних проблемах історико-філософських досліджень, так і на конкретних. Зокрема,

науковець розглядає тему “серця” в українській філософській думці.

Створення української державності в кінці ХХ ст. стимулювало науковий пошук в досі незайманих полощинах філософії України. Важливим надбанням літератури останніх років з досліджуваної проблеми є робота М. І. Лука “Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.” (К., 1993). І хоча автор зазначає, що його робота “присвячена не історії етики. В ній аналізується стан філософської науки в Україні в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.”¹⁸, та вона містить великий інформативний науково-аналітичний матеріал про творчість цілої низки професійних філософів України минулого століття (П. Юркевич, С. Гогоцький, О. Гіляров, Г. Челпанов, М. Грот, П. Ліницький, М. Олесницький, Д. Богдашевський, С. Говоров).

Праця М. І. Лука стала своєрідним поштовхом до нових досліджень в царині філософії України другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Вона ознаменувала повернення у вітчизняну науку персоналій, малошанованих в радянський період. Так, предметом наукових пошуків О. В. Головченко стали “Філософські погляди М. Я. Грота” (1997). Значна частина цього дисертаційного дослідження присвячена зверненню М. Я. Грота до етичних проблем людського буття, а також до обґрунтування ним моральних завдань філософії.

Науковий інтерес для нас становить дисертаційне дослідження Н. Г. Мозгової “Гносеологічна проблематика у творчості П. І. Ліницького”, де аналізуються етичні погляди вченого. Основні ідеї цієї праці викладені автором у книзі “Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина” (К., 1997). Останнім за часом дослідженням, що розглядає проблеми історії етичної думки України, є дисертація І. В. Кондратьєвої “Релігійно-моральнісні пошуки мислителів Київської духовної академії (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.)”. Слід зазначити, що ця робота вводить у коло наукових досліджень моральне богослов'я, без дослідження якого не може бути достатньо цілісної уяви про стан етичної думки в філософії України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Проаналізувавши найголовніші джерела та історіографічні роботи, можемо сказати, що маємо значні підстави для подальшого дослідження на наукових засадах проблем моралі в філософії України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Абрамов Н. А. Философия в духовных академиях // Вопросы философии. - 1997. - № 9. - С. 138.
2. Асоченский В. И. История Киевской духовной академии по преобразованию ее в 1819 г. - СПб., 1863. - С. 18.
3. Бронзов А. А. Нравственное богословие в России в течение XIX столетия. - СПб., 1901. - С. 88.
4. Там само. - С. 123.
5. Карпов В. М. (Отзыв о П т. “Философского лексикона”) // Санкт-Петербургские ведомости. - 1861. - № 27.
6. Антонович М. А. Два типа современной философии // Избранные сочинения. - М., 1945. - С. 18.
7. Антонович М. А. Современная философия // Современник. - 1861. - № 2. - С. 261.
8. Антонович М. А. Вказана праця. - С. 18.
9. Отчет о деятельности университета за 1901 г. // Державний архів м. Києва. - Ф. 16. - Оп. 465. - Т. 1. - Спр. 178. - Арк. 32.
10. Див.: Бронзов А. А. Нравственное богословие в России в течение XIX столетия. - СПб., 1901. - С. 174.
11. Кушаков Ю. О некоторых перспективных направлениях разработки историко-философской методологии // Проблемы философии. - Вып. 82. - 1989. - С. 10.
12. Там само. - С. 7.
13. Емельянов Б. В., Любутин К. Н. Русская философия на путях самопознания: страницы истории // Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. Очерк истории русской философии. -

Свердловск. - 1991. – С. 3-4.

14. Радлов Э. Л. Библиография // Радлов Э. Л. Этика. - Петербург, 1921. - С. 57-80.

15. Соловйов Вл. С. Три характеристики // Собр. соч. - Брюссель, 1966. - Т. 9. - С. 386.

16. Айхенвальд Ю. И. Очерк этических воззрений Н. Я. Грота // Вопросы философии и психологии. - Кн. 51. - С. 62.

17. Аскольдов С. А. Алексей Александрович Козлов. - М., 1912. - С. 196.

18. Лук М. І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ - початку ХХ ст. - К., 1993 - С. 5.

